

ISSN 1814 - 6961

ОТАН ТАРИХЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2020, № 2 (90)

2 /2020

Журнал Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінің (ҚР БҒМ БҒБК) ғылыми қызметтің нәтижелерін жариялау үшін ұсынылатын басылымдар тізіміне кіреді.

Бас редакторы:

Зиябек Қабылдинов

Редакциялық алқа:

Абдрахманов Толобек Абылович, т.ғ.д., профессор, И. Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университетінің ректоры (Қырғызстан)

Акинер Ширин, т.ғ.д., Лондон университетінің профессоры (Ұлыбритания)

Асылбекова Жамиля Мәлікқызы т.ғ.д., профессор, Халықаралық бизнес университеті (Қазақстан)

Аяган Бүркітбай Гельманович, т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Мемлекет тарихы институты

Әбусейітова Меруерт Хуатовна, т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Р. Сулейменов атындағы Шығыстану институты «Тарихи материалдарды зерттеу орталығының» директоры, ҰҒА корр.-мүшесі (Қазақстан)

Әлімбаев Нұрсан, т.ғ.к., профессор, ҚР Мемлекеттік музейінің директоры (Қазақстан)

Әжіғали Серік Ескендірұлы, т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)

Буканова Роза Гафаровна, т.ғ.д., профессор, Уфа қаласындағы Башқұр мемлекеттік университеті (Ресей)

Голден Питер Принстон университетінің профессоры (АҚШ)

Жұмағұлов Қалқаман Тұрсынұлы, т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Дүние жүзі тарихын зерттеу» орталығының директоры, Германиядағы Геттинген университетінің құрметті профессоры (Қазақстан)

Исмағұлов Оразақ, т.ғ.д., профессор, ҰҒА академигі (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы, т.ғ.д., профессор, ҰҒА академигі (Қазақстан)

Ламин Владимир Александрович, т.ғ.д., профессор, РҒА корр.-мүшесі, РҒА Сібір бөлімінің Тарих институты (Ресей)

Мансура-Хайдар, профессор (Үндістан)

Масов Рахим Масович, т.ғ.д., профессор, А. Дониш атындағы Тарих, археология және этнография институты (Тәжікстан)

Мұқтар Әбілсейт Қапизұлы, т.ғ.д., профессор, Атырау қаласындағы «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының директоры (Қазақстан)

Навроцкий Карл, PhD докторы, Гданьск қаласындағы екінші дүниежүзілік соғыс музейінің директоры (Польша)

Осман Мерт, Ататүрк университетінің профессоры (Түркия Республикасы)

Сидхарт С. Саксена, Кембридж университетінің профессоры (Ұлыбритания)

Сон Ен Хун, Хангук шет тілдер университетінің профессоры (Оңтүстік Корея)

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы, т.ғ.д., профессор, Л. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры (Қазақстан)

Якуб Алексей Валерьевич, т.ғ.д., профессор, Ф.М. Достоевский атындағы Омск мемлекеттік университет (Россия)

Редакционная коллегия журнала

Абдрахманов Толобек Абылович, д.и.н., профессор, ректор Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева (Кыргызстан)

Абусейітова Меруерт Хуатовна, д.и.н., профессор, член корр. НАН РК, директор центра «Исследование исторических материалов» института Востоковедения имени Р. Сулейменова Комитет науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (Казахстан)

Акинер Ширин, д.и.н., профессор Лондонского университета (Великобритания)
Алимбай Нурсан, к.и.н., профессор, директор Государственного музея Республики Казахстан(Казахстан)

Ажигали Серик Ескендирович, д.и.н., профессор, Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (Казахстан)

Асылбекова Жамиля Маликовна, д.и.н., профессор, Университет международного бизнеса (Казахстан)

Аяган Буркитбай Гельманович, д.и.н., профессор, Институт истории государства Министерства образования и науки Республики Казахстан Комитет науки

Буканова Роза Гафаровна, д.и.н., профессор Башкирского государственного университета г. Уфа (Россия)

Голден Питер, профессор Принстонского университета (США)

Жумагулов Калкаман Турсынович, д.и.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, директор «Центра по изучению Всемирной истории», Почетный профессор Геттингенского университета в Германии (Казахстан)

Исмагулов Оразак, д.и.н., профессор, академик НАН РК (Казахстан)

Кумеков Болат Ешмухамедович, д.и.н., профессор, академик НАН РК (Казахстан)

Ламин Владимир Александрович, д.и.н., профессор, член корр. РАН, директор Института истории Сибирского отделения Российской академии наук (Россия)

Мансура-Хайдар, профессор (Индия)

Масов Рахим Масович, д.и.н., профессор институт истории, археологии и этнографии имени А. Дониша (Таджикистан)

Муктар Абилсейт Капизулы, д.и.н., профессор, директор государственного историко-культурного музея-заповедника «Сарайшық» в городе Атырау (Казахстан)

Навроцкий Карл, доктор PhD, директор музея Второй мировой войны в г. Гданьск (Польша)

Осман Мерт, профессор Ататюркского университета (Турция)

Сидхарт С. Саксена, профессор Кембриджского университета (Великобритания)

Сон Ен Хун, профессор университета иностранных языков Хангук (Южная Корея)

Сыдыков Ерлан Батташевич, д.и.н., профессор, ректор Евразийского национального университета имени Л.Гумилева. (Казахстан)

Якуб Алексей Валерьевич, д.и.н., профессор, ректор Омского государственного университета имени Ф.М. Достоевского(Россия)

Editorial Board of the Journal

Abdrahmanov Tolobek Abylovich Doctor of Historical Sciences, professor, Rector at the I. Arabayev State university (Kyrgyzstan)

Abuseitova Meruert Huatovna, Doctor of History, professor, Corresponding Member NAS RK, director of the Center for the Study of Historical Materials at the Institute of Oriental Studies named after R. Suleimenov of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Science Committee (Kyrgyzstan)

Akiner Shirin, Doctor of Historical Sciences, Professor of London University (Great Britain)

Alimbai Nursan, Doctor of History, professor, Director of the State Museum Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Asylbekova Zhamilya Malikovna Doctor of Historical Sciences, professor at University of International Business, Almaty (Kazakhstan)

Ayagan Burkitbai Gelmanovich, Doctor of History, Professor, Institute of State History of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Science Committee

Azhigali Serik Eskendirovich, Doctor of History, professor, C.C. Valikhanov Institute of History and Ethnology. Science Committee Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Bukanova Roza Gafarovna Doctor of Historical Sciences, professor at Bashkir state university. Ufa (Russia)

Golden Peter, a professor at Princeton University (USA)
Zhumagulov Kalkaman Tursynuly, Doctor of Historical Sciences, Academician, professor of Al-Farabi Kazakh National University, Director of the Research Center on World History Studies, Emeritus Professor of German Gottingen University (Kazakhstan)
Ismagulov Orazak, Doctor of Historical Sciences, professor. Academician of National Academy of Sciences (Kazakhstan)
Kumekov Bolat Yeshmukhameduly, Doctor of Historical Sciences, professor, Academician of National Academy of Sciences (Kazakhstan)
Lamin Vladimir Alexandrovich, Doctor of History, professor, Corresponding Member. RAS, director of the Institute of History of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences (Россия)
Mansura-Haydar, professor, (India)
Masov Rakhim Masovich, Macov Paxim Macovuch, Doctor of Historical Sciences, professor A Donish Institute of History, archeology and Ethnography (Tajikistan)
Muktar Abilseit Kapizuly, Doctor of Historical Sciences, professor, Director of the State Historical and Cultural Museum-Reserve "Sarayshyk" in Atyrau (Kazakhstan)
Navrocki Karl PhD, Second world war museum director in Gdansk (Poland)
Osman Mert, professor of the Atatürk University (Turkey)
Sidhart S. Saxena, professor at Cambridge University (Great Britain)
Son Yong Hong, a professor of the Hanguk University of Foreign Languages (South Korea)
Sydykov Erlan Battashevich, Doctor of Historical Sciences, professor, Rector of the L. Gumilev Eurasian National University (Kazakhstan)
Jakub Aleksei Valerievich, Doctor of Historical Sciences, professor, Rector of the Omsk state university named after Dostoevski F.M. (Russia)

Жауапты редактор:

Айжамал Құдайбергенова

Редактор:

Бота Жүнісова

Компьютерде өңдеуші және дизайнер:

Венера Зикирбаева

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Шевченко көшесі, 28,
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
«Отан тарихы» журналының редакциясы
Телефон: +7 (727) 272-46-54
E-mail: Otanhistory@gmail.com
Электрондық мекен-жай:
<http://infohistory.info>

Журнал 1998 жылдан бастап шығады.
Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде 1998 ж.
9 наурызда тіркеліп, N 158-ж кәулігіне ие болды.
Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да
көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

ҒТАХР 03.41.91.

БӘБИШ МОЛА 7 КӨЗЕШІЛЕР ЕЛДІ-МЕКЕНІНДЕГІ ҚЫШ ҰДЫСТАР

Утубаев Жанболат Райымқұлұлы¹, Сүйіндікова Мақпал Қожахметқызы²,
Қасенова Әсемгүл Дәуренқызы³.

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, аға ғылыми қызметкер. Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты. Қазақстан, Алматы қ. E-mail: utubaev_z@mail.ru

²Өнертану ғылымдарының магистрі, кіші ғылыми қызметкер. Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты. Қазақстан, Алматы қ. E-mail: makpal1226@mail.ru

³Тарих ғылымдарының кандидаты, ғылыми қызметкер. Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты. Қазақстан, Алматы қ. E-mail: asema_94@mail.ru

Түйіндеме. Мақалада Бәбиш мола оазисіндегі ескерткіштерге жүргізілген соңғы жылдардағы археологиялық зерттеу жұмыстары баяндалады. Қазба нәтижесінде анықталған археологиялық жәдігерлерге кеңінен тоқталамыз. Археологиялық қазба барысында жиналған құнды жәдігерлердің басым бөлігі керамика. Қыш ыдыстардың түрлері, жасалу тәсілі, күйдірілу сапасы, пайдалану мақсаттары және таңба тәрізді белгілер мен ыдыстардың қалыпталуы жөнінде толық мәлімет бар. Сонымен қатар қыш ыдыстардан бөлек күнделікті тұрмыста қолданылатын тастан және сүйектен жасалған бұйымдар сипатталды. Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының мамандары тарапынан жүргізілген керамикаларды техникалық-технологиялық талдау және сүйек, сүйектен жасалған бұйымдарға зоологиялық түсініктеме, археозоологиялық талдау-зерттеу жұмыстары жүргізілді.

Кілт сөздер: Сырдария, елді мекен, қыш күйдіретін пеш, шеберхана, қыш ыдыс, зертханалық жұмыс, құм, құмша, құмыра, тостаған, таба, тастан және сүйектен жасалған құралдар.

МРНТИ 03.41.91.

СВЕДЕНИЯ О КЕРАМИЧЕСКОЙ КОЛЛЕКЦИИ ГОНЧАРНОЙ ПОСЕЛЕНИЯ БАБИШ МОЛА 7

Утубаев Жанболат Райымқұлұлы¹, Суюндикова Мақпал Қожахметовна²,
Қасенова Әсемгүл Дәуренқызы³.

¹ Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Институт археологии им. А.Х. Марғұлана. Казахстан, г. Алматы. E-mail: utubaev_z@mail.ru

² Магистр искусствоведческих наук, младший научный сотрудник Институт археологии им. А.Х. Марғұлана. Казахстан, г. Алматы. E-mail: makpal1226@mail.ru

³Кандидат исторических наук, научный сотрудник Институт археологии им. А.Х. Марғұлана. Казахстан, г. Алматы. E-mail: asema_94@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается о ходе археологических раскопок поселения Бабиш мола 7 расположенного в 5 км к юго-востоку от городища Бабиш мола. Мы широко раскрываем на археологические находки собранный в результате раскопок. Большая часть экспонатов, собранных в ходе археологических раскопок это керамика. Подробные сведения о типах керамических сосудов, способах изготовления, качестве обжига, целях использования, формовка и тамгаобразные знаки сосудах. Кроме того, помимо керамической посуды описываются изделия из камня и кости, используемые в повседневном быту. Также введен в научный оборот исследовательские работы по керамикам технико-технологический анализ и зоологическое объяснение, археозоологический анализ по изделиям из костей сделанные специалистами института археологии им. А. Х. Марғұлана.

Ключевые слова: Сырдария, поселение, керамический горн, мастерская, керамические сосуды, лабораторные работы, хум, хумча, кувшин, чаша, сковорода, каменные и костяные изделия.

IRSTI 03.41.91.

**INFORMATION ABOUT THE CERAMIC COLLECTIONS OF THE
SETTLEMENT OF BABISH MOLA 7**

**Utubaev Jhanbolat¹, Suyundikova Makpal²,
Kasanova Asemgul³**

¹Candidate of history, senior researcher. Institute of Archaeology A. KH. Margulan.
Kazakhstan, c Almaty. E-mail: utubaev_z@mail.ru

²Master of arts, junior researcher. Institute of Archaeology A. KH. Margulan. Kazakhstan,
c Almaty. E-mail: makpal1226@mail.ru

³Candidate of history, research fellow. Institute of Archaeology A. KH. Margulan.
Kazakhstan, c Almaty. E-mail: asema_94@mail.ru

Abstract. The article focuses on the course of archaeological excavations of the settlement of Babish mola, located 5 km South-East of the settlement of Babish mola. We open wide on archaeological finds collected as a result of excavations. Most of the exhibits collected in the course of archaeological excavations are the ceramics. Detailed information about the types of ceramic vessels, manufacturing methods, firing quality, purpose of use, molding and tamga like signs of vessels. In addition, it describes ceramic dishes, stone and bone products used in everyday life. Announced research work on ceramics technical and technological analysis and Zoological explanation, archeozoological analysis of bone products by specialists of the Institute of archaeology named after A. H. Margulan.

Key words: Syrdaria, settlement, ceramic forge, workshop, ceramic vessels, laboratory work, hum, humcha, jug, bowl, frying pan, stone and bone products.

Кіріспе. Сырдария бойы сонау тас ғасырыннан бері үзілмей ел қоныстанған құтты өлке. Сырдарияны біздің заманымызға дейінгі антикалық грек-рим тарихшылары мен саяхатшылардың еңбектерінде Яксарт, арабша жазбаларда Сейхун деп аталған. Тарихқа толы бұл өлкеде қазіргі кезеңде 300-ге тарта археологиялық ескерткіштердің орны белгілі. Алайда, археологтар толыққанды зерттеу жұмыстарын жүргізбегендіктен бұл тізім қатары көбеюі тиіс. Сонымен қатар күм басып, уақыт тезіне төзе алмай жермен-жеркесен болып тегістеліп кеткендері қанша.

Алыстан мен-мұндалап көрініп тұрған Сыр бойындағы ескі қалалар орны көне және орта ғасырлық жазбаларда, карталарда кездескенімен шын мәніндегі ғылыми зерттеу жұмыстары XVIII ғасырдың орта кезінен басталды. Солардың бірі Сырдың сағасына таяу орналасқан Жанкент т.б. қалалар жөнінде И. Гладышев, Д.В. Муравин, С. Ремезов, П. Рычков, А.И. Левшин т.б. еңбектерінде тұнғыш мәлімет береді. Ал, Аралдың шығыс жағалауындағы Амудария мен Сырдария бойындағы ескерткіштерді тұрақты қазып, зерттеуді 1946 жылы профессор С.П. Толстов басқарған Хорезм археология-этнографиялық экспедициясы бастады.

Арал теңізіне құйған Сырдарияның ең көне арналары Жаңадария мен Іңкәрдарияның бойларын Страбонның айтуынша «аралдар мен сазды жерлерді мекендеуші» массагет тайпалары қоныстанған. Аса қуатты мемлекет құрған бұл тайпалардан ғажайып ескерткіштер мол сақталған. Олар, б.з.б. IV-II ғғ. қанатын кең жайып, Шірік рабат қаласы Арал маңы сақтарының «дах» деп аталатын тайпасының рухани-діни орталығына айналған (Вайнберг, Левина 1992). Бұл мәдениетке Жаңадария бойындағы айналасында жергілікті қоныстар кешені мен дамыған суландыру жүйелері бар, рухани-әкімшілік орталығы болған Бәбіш мола қала жұрты да жатады. Аталған қалаларға жақын маңда зәулім жерлеу құрылыстары бар. Оларда жергілікті аксүйектер жерленген және алуан түрлі жерлеу мүліктері қойылған.

Бәбіш мола оазисі Сырдариядан бөлініп шыққан Жаңадария арнасының ортаңғы оң және сол жағалауын толық қамтып жатыр. Ол, Шірік-рабат қала-қорымынан солтүстік-солтүстік-шығысқа қарай 40 шақырым қашықтықта орналасқан. Қаланың суландыру жүйесі жақсы дамыған. Жаңадария арнасы Аққыр тауынан төмен қарай бірнеше тармаққа бөлінген. Кейін, жергілікті халық олардан каналдар мен арықтар

тартып егістік алқаптарын сумен қамтамасыз етіп отырған.

Бәбіш мола аңғарының үш ірі салаларының ішінде ауыл өмірі үшін ортаңғы саласы ерекше орын алған. Одан барлық елді мекендерге тартылған каналдар негізін осы саладан алған. Дәл осы арнада суландыру жүйелерінің бірнеше су қоймалары болған және олардың көмегімен су деңгейін реттеп, суландыру көздерін қамтамасыз етіп отырған. Каналдар мен арықтар тақыр жолақ түрінде сақталған. Каналдың жанындағы арықтар Хорезмнің архаикалық жүйесі сияқты тек бір бағытқа ғана тартылған. Ең қызығы арық ортасынан кесіп өтетін егіс атыздары орналасқан. Бірнеше шақырымға созылған егіс алқаптарында сұлы, тары, бидай және т.б. өнімдерін өсіргендігін айтады (Андрианов 1969: 192).

Каналдарды жағалай егін шаруашылығымен айналысқан ауылдар мекендеген. Ара қашықтары 400-800 м болатын үйлердің қалдықтары сәл биік төбе немесе тақыр бетінде жоспарлары төртбұрышты болып келген бөлмелер түрінде, ал кей жерлерде қыш ыдыс сынықтардың шашыранды түрінде сақталған. Кейбір ауылдарда қыш күйдіретін пештердің қалдықтары қалған.

Бәбіш молла оазисіндегі ескерткіштерді 1946 жылы Хорезм археология этнографиялық экспедициясы барлау тобы ашып, кейін 1958-1960 жылдары аралығында М.Г. Воробьеваның жетекшілігімен Бәбіш мола ескерткіштер кешеніне жататын Бәбіш мола 1 қаласы мен Бәбіш мола 2 жерлеу ғимаратына қазба жұмыстары жүргізілген (Толстов 1948: 57; Толстов және т.б., 1960: 40; Вайнберг, Левина 1993: 23).

Бәбіш мола 1 қалашығы – цитадельі бар үлкен қала. Қаланың оңтүстік-шығыс бөлігі биік дуалдармен қоршалған. Қабырғаларын жау алмастай етіп мұнаралар тұрғызып, оларды оқ ататын ойықтармен күшейткен. Қала цитадельі солтүстігінде орналасқан, оның көлемі 100x100 м. Биіктігі 2 м болатын қабырғаларын жартылай дөңгелек мұнаралармен бекіткен. Онында қабырғалары мен мұнараларында бір немесе үшеуден оқ ататын тесіктер бар. Қала орталығының оңтүстік-батыс кіре беріс қақпасында «донжон» деген атауға ие болған көлемі 30x30 м болатын қуатты бекініс бой көтерген. Оның қабырғалары 4-5 м биіктікте сақталған. Іші бірнеше бөлмеден тұрады. Бөлмеден-бөлмеге қатынайтын есіктерін арка қылып көмкерген. Басты кіретін қақпасы осы жерде болғандықтан жауды күтіп алатын мұнара ретінде қолданып, кейін жауынгерлердің мекен жайы ретінде пайдаланған.

Ал, қаланың цитадельінде «үлкен үй» деп аталатын шаршы тектес, жалпы ауданы 44x44 м ғимарат орны сақталған. Қабырғаларының қазіргі биіктігі 1,5 м. Ғимаратты оқ ататын ойықтары сақталған, мұнаралы қабырғалармен қоршаған, бұл мұнаралар орталықтың бұрыштарымен кіре берістегі оңтүстік қабырғаның орта тұсын тұтастай қамтыған. Кіретін тұста ғимарат дәліз тәріздес екі бөлікке бөлінген. Қазба барысында шығыс бөлігінен бірнеше өндірістік пештер мен қаркастан тұрғызылған үйдің орындары аршылды. Олардан, саз балшықтан күйдірілген мүсіншелер мен мыс қалдықтары және тұрмыстық ыдыстары табылған (Толстов 1962: 158).

Қала маңында кісі жерлеген молалары да сақталған. Солардың бірі қалаға тікелей жақын батыс бөлігінде Бәбіш мола 2 ғибадатханасы орналасқан.

Бәбіш мола 2 кесенесі – жалпы аумағы 21x21 м, жобасы шаршы тектес ішкі жоспары симметриялы келген, оның биіктігі 7 м. Биіктігі жарты метрден асатын алты пакса блоктарынан тұратын негізгі тұғыры пирамида тәріздес. Жоғарғы жағы шикі кесектермен тұрғызылған. Кесененің басты есігі батыс бөлігінен шығады. Ішкі жағы төрт бөлмеден тұратын олар бір-біріне дәліз арқылы байланысқан. Олардың есіктері доға тәріздес безендірілген. Кейбір бөлмелердің едендеріне төртбұрышты болатын шикі кірпіштер төсеген. Бөлмелердің барлығы алебастрлы сылақпен сыланып, шахматтық жүйеде қызыл және ақ бояумен көмкерілген.

Бөлмелерден, қазба барысында кісіні тікелей еденге немесе тақтайшаларға қою мен қатар ыдыс ішіне салу салты да қолданған жерлеулер табылған. Кісімен олардың моншақтары, темір жебе ұшы, алтын сырғалар мен ыдыстары бірге қойылған (Толстов және т.б., 1960: 40-45).

Кейін, 2004-2006 жылдары араға жарты ғасыр уақыт салып Бәбіш мола оазисінде Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтына қарасты Шірік рабат археологиялық экспедициясы жүргізген барлау жұмыстарының нәтижесінде бірнеше археологиялық

нысандар анықталды (Курманкулов және т.б., 2007: 216).

2015 жылдан бері Бәбіш мола оазисінен анықталған Бәбіш мола 7 елді мекеніне кешенді зерттеу жұмыстары жүргізіліп келеді.

Бәбіш моладағы көзешілер елді мекені. Аталған ескерткіш, Бәбіш мола қаласынан оңтүстік-шығысқа қарай 5 шақырым жерде, кеуіп қалған арнаның бойында орналасқан. Жалпы аумағы 1,6 га – 450x350 м жерді алып жатыр. Батыс бетінен ауылдың ішіне қарай ені 15 м болатын су қоймасы тартылған.

Елді мекеннің орнын жіті зерттеу барысында 9 пештің орны мен бірнеше тұрғын үйлер мен шеберханалардың орны анықталды. Олар үйіліп жатқан керамикалар мен қатар шикі кірпіштен тұрғызылған қабырғалармен ерекшеленеді. Барлау кезінде үйлер мен шеберханалардың бетінен көптеген керамикалар, тастан және кварцитан істелген құралдар, шыныдан, тастан істелген моншақтар және қоладан жасалған үш қырлы, үш қанатты жебе ұштары табылды.

Қазіргі таңда, тоғыз пештің алтауы ашылды. Олардың көлемдері әр түрлі, ұзындықтары 2 м 3,5 метрге дейін болса, ені 2,1 м 2,7 м жетеді. Биіктіктері 80 см-ден 1 метр. Қалыңдығы 0,7-0,8 м болатын қабырғалары жұмбаздалған саздан тұрғызылған. Пештер екі ярусты болған, төменге оттық салса ал, жоғарғы қабатына ыдыстарды қойып күйдірген. Оған ыстық ауа өтетін ойықтар салынған. Бір пештің өзінде 16 тесікке дейін сақталған. Пештің оттық салатын ауыздары дөңгелек немесе сопақша формада келген, олардың біразы оңтүстікке қаратылған. Ал, төбе жабыны қандай әдіспен қолданылғаны белгісіз болғандықтан төбе жабыны болмаған деп айтуға болады. Олай дейтін себеміз қандай да болмасын құрлыстың орны немесе оған пайдаланылған шикі кірпіштер табылмады. Жорамал бойынша, ол ағаш дуалдарымен тұрғызылуы мүмкін. Қазіргі таңда олар сақталмаған. Бірақ, жұмбаз сазбен тұрғызылған қабырғаның айналасында диаметрі 7-8 см болатын шұңқырлар табылды. Осы іздерді дуалдар тұрғызуға пайдаланған деген тұжырымға келеміз.

Қыш күйдіретін пештермен қатар, айналасында орналасқан шеберханалары аршылды. Бірнеше бөлмеден тұратын шеберханалардың қабырғалары көлемі 0,7x0,9-1 м болатын ірі пахса блоктарынан тұрғызылған. Қазіргі таңда биіктігі 0,7-0,8 м, ені 0,8-1,1 м сақталған. Жоспары төртбұрышты болып келген бөлмелердің көлемі 2,8-3x2-2,20 м. Оңтүстік-батыстан солтүстік-шығысқа бағытталған бөлменің ауызы оңтүстігінде орын тепкен. Бөлмелерден өндіріске пайдаланған үлкен ыдыстар, көзешілердің шарықта айналдыратын тастары табылса, кейбір бөлмелерден ошақтар сақталған. Оның ішінде бір құты мен бір тұтқасыз құмыра, дирмен тастың бөлігі табылды. Ол, красканы ұнтақтауға немесе басқада заттарды ұсатуға арналған болуы керек. Бұдан өзге ыдыс жасауға әзірленген қамырлары да кезікті.

Сонымен қатар, ұсталардың мекен еткен үй-жайына да зерттеу жүргізіліп, үйдің толық бес бөлмесі ашылды. Қазбаға дейін тақыр үстінен үйдің қабырғалары анық ерекшеленіп тұрды. Үйдің, қазіргі сақталған қабырғалардың биіктігі 1 м-ге дейін жетеді. Қабырғалардың төменгі тұғыры пахса блоктарынан тұрғызылған. Осылайша, биіктігі 40-45 см және ені 1,5-1,6 м болатын цоколь пайда болған. Пахса блоктар қалыңдығы 10-20 см болатын бархан құмға қойылған. Ал, жоғарғы бөлігін көлемі 48x30x10-12 см; 47x32x10-12 см; 50x37x12 см болатын шикі кесектермен көтерген. Қазіргі таңда сақталған қабырғаның қалыңдығы 1,4-1,5 м. Ал, солтүстік бөлігі бархан құм басып қалғандықтан қабырғаларын анықтау мүмкіндік болмады. Бөлмелерден астық, су сақтайтын ыдыстар, ошақтың орындары мен т.б. үй шаруашылық заттары табылды.

Өзектілігі: Мақаланың өзектілігі 2015 жылдан кешенді зерттеу жұмыстары жүргізіліп келе жатқан Бәбіш мола 7 елді мекеніндегі археологиялық қазба барысын жариялау. Қазба-зерттеу нәтижесінде табылған археологиялық жәдігерлерді толық сипаттап, ғылыми айналымға енгізу. Сонымен қатар Бәбіш мола 7 көзешілер елді мекеніндегі қыш ыдыстардың түрлерін, олардың пайдалану мақсаттарын анықтау болып табылады.

Дереккөзі мен әдістері. Қазба барысында археологиялық қазба-зерттеудің барлық әдістерімен тәсілдері қолданылды. Сонымен қатар нысанды қорғау, сақтау, түмшалау әдістері пайдаланылды. Бұл әдістерді іске асыру барысында аймақтың

атмосфералық жағдайы ескерілді. Қыш күйдіретін пешпен қатар, айналасында орналасқан шеберханалардың бір бөлмесі аршылды. Ол, пештен оңтүстікке қарай 1,2 - 1,5 м қашықтықта орналасқан. Оның ені 5 м. Қабырғасы, биіктігі 1 м., ені 1,3-1,5 м болатын жұмбаздалған саздан тұрғызылған. Бұдан бөлек ұсталардың мекен еткен үй-жайына да зерттеу жүргізіліп, үйдің үлкен бір бөлмесі ашылды. Бөлменің, қазіргі сақталған қабырғаларының биіктігі 0,2-0,6 м-ге дейін жетеді. Қабырғалардың төменгі тұғыры пақса блоктарынан тұрғызылса, кейін жоғарғы жағын шикі кірпіштермен көтерген.

Қазба барысында түрлі археологиялық жәдігерлер табылды. Олардың ішінде басым көпшілігі керамика. Кез-келген археологиялық қазба барысында ескерткіш жайында маңызды мағұлмат беретін археологиялық олжалардың бірі керамика екені баршамызға белгілі. Сүйек және табиғи тастардан жасалған бұйымдар аз кездеседі.

Керамикалардың барлығы дерлік бөліктер (фрагмент), бүтін ыдыстар саны екеу. Олар: құмыра және құты.

Талдамалар. Табылған заттарға зертханалық зерттеу барысында төмендегідей міндеттер қойылды: табылған барлық қыш ыдыстардың статистикалық мөлiметiн жасау; белгiлi бiр мағұлмат беретiн керамка фрагменттерiнiң суретiн салу; фото материал құру; керамикалық материалдардың жасалу техникасы, құрамы, күйдiру сапасы, ыдыстардың сыртқы бетiнде ангоб және таңба тәрiздi белгiлерi жөнiнде сипаттама жасау; ыдыстарды функционалдық мақсаттарына қарай жiктеу.

Жоғарыда көрсетiлген мiндеттер Бәбiш мола оазисiндегi қолөнер өндiрiсiн зерттеудiң бiр бөлiгi болып табылады. Қазба барысында табылған археологиялық материалдардың басым бөлiгi керамиканың болуы сол кезеңде қол өнер өндiрiсiнiң соның iшiнде қыш өндiрiсiнiң дамығандығын көрсетедi. Керамикалық материалдарды сипаттауда олардың классификациялық жүйесi, пішiнi, қалыпталуы, сыртқы бөлiгiндегi өрнек немесе белгiлер, күйдiру сапасы негiзге алынды. Ал, саз құрамы фрагмент сынықтарын көзбен шолу арқылы анықталды.

Сонымен қатар 2019 жылғы қазба материалдары бойынша ұсынылған 64 дана жануар сүйегiне археозоологиялық талдау жасалды. Оларды сандық құрамы бойынша жiктесек:

- 1) Жылқы – *Equus caballus* – 2
- 2) Түйе - *Camelus bactrianus* – 5
- 3) Ipi қара – *Bos Taurus* – 9
- 4) Қой - *Ovis aries* – 5
- 5) Ешкі – *Capra* – 2
- 6) Уақ мал – *Capra et Ovis* – 22
- 7) Құлан – *Capreolus pygargus* – 7
- 8) Ақбөкен – *Saiga tatarica* – 5
- 9) Есек – *Equus asinus* – 3
- 10) Сүтқоректілер сүйегі (анықтауға келмейді) – 4

Сандық мөлшері бойынша уақ мал сүйектері көп кездеседі. Қой мен ешкі сүйектері жеке элементтерінің эталоны бойынша ажыратылды. Дистальды және проксимальды эпифиздері бүлінген тірек қимыл жүйесіне қатысты элементтер жалпы «уақ мал» деп шартты түрде алынды. Жылқы, құлан және есектің өзара ұқсас келетін метаподиялары арнайы эталондар бойынша және остеометриялық өлшемдерінің ерекшеліктері бойынша ажыратылды. Жалпы сүйек материалдарының 74,3%-ы бөлшектенген. Ал 25,7%-ы бүтін және шартты түрде бүтін күйінде кездесіп отыр. Сүйектердің бөлшектену индексі шамамен 15дм³. Жануар сүйектерінің көрсетілген өлшемдегі бөлшектенуі тағамдық рационға негізделгенін көрсетеді. Жалпы Бәбiш мола қаласынан табылған жануар сүйектерiнiң морфологиялық құрамы ескерткiш тұрғындарының үй жануарларының барлық түрiн де қолданғанын көрсетiп отыр. Бұл көне дәуiрдiң өзiнде аталған өнiрдiң палеоэкономикалық жағдайының әрқилы болғанын және төрт түлiктiң де қолданыста болғанын дәлелдейдi (Шагирбаев, Утубаев 2019: 382).

Керамикалық материалдарға анализ. Бәбiш мола 7 елдi мекенiндегi қыш ыдыстар жапсырма және шарық көмегiмен жасалған. Пайыздық үлесi бойынша шарық көмегiмен дайындалған ыдыстар көп. Түстерi әр түрлi қанық қоңыр, ашық

және қанық қызыл, қара. Ыдыстардың басым көпшілігінің сыртқы беті ангобталған. Шарық көмегімен дайындалған ыдыстар сапалы күйдірілсе, жапсырма әдісімен дайындалғандар керсінше сапасыз. Бәбіш мола кешенінен табылған керамикалар бұрын Шірік рабат, Баланды қалашықтарынан табылған. Керамикалармен қатар күнделікті үй тұрмысында пайдаланылатын ұршық басы, үйкеуіш секілді бұйымдар табылды.

Нәтижелер. Қазба барысында табылған қыш ыдыстарға зертханалық талдау барысында оларды негізгі үш топқа бөліп қарастырдық.

- 1) шаруашылық ыдыстар (құм, құмша, құты);
- 2) асханалық ыдыстар (құмыра, тостаған, тегене, табақ, тегеш);
- 3) ас үйлік ыдыстар (көзе, құмыра, таба).

Шаруашылық ыдыстар. Құмдар. Қыш ыдыстардың ішінен құмдардың ернеу және бүйір бөліктері анық байқалады. Шарық көмегімен дайындалған, сапалы күйдірілген, ернеу диаметрлері 28-42 см. Қабырғаларының қалыңдығы 1,2-1,8 см аралығында ауытқиды. Қоспасында сазға аз мөлшерде гипс және майдаланған шамот қосылған. Олардың екі түрі кездеседі:

1) ернеуі тік келген, сәл сыртқа қайрылған. Пішіндері көзе тәрізді, сопақша пішінді түбі тегіс келген. Ыдыстар сырты қанық қоңыр түспен ангобталған.

2) ернеулері сыртқа қайрылған, қимасында Т-тәрізді болып келген. Бұл түрдегі ыдыстардың мойны жоқ, иықтары түсіңкі. Ыдыстардың сырты қанық қызыл ангобпен әрленген. Барлық ыдыстардың қамыры тығыз әрі жақсы араластырылған, түсі қызыл (2-сурет, А). Бұл түрдегі ыдыстар Шірік рабат мәдениетіне тән ескерткіштерде кеңінен таралған (Вайнберг, Левина 1993: 64).

Құмшалар. Ернеу диаметрі 18-28 см. Екі түрі бар:

1) Ернеуі сыртқа қайрылған. Мойны жоқ, иығы түсіңкі, қимасында дөңгелек келген оның түсі ашық, қанық қызыл.

2) Қимасында дөңгелек, ернеуі сыртқа қайрылған. Тар мойынды. Бүйірі сопақша пішінді. Ыдыстардың сырты қанық қоңыр және қанық қызыл ангобпен әрленген. Қоспасында азғантай гипс және майдаланған шамот бар. Саз жақсы араластырылған. Ыдыстар сапалы күйдірілген. Оны бөліктердің мықты, жұмыр әрі біртүстілігінен көруге болады.

Құтылар. Шаруашылық тобындағы қызық ыдыстардың бірі. Бұл топтағы керамикалардың бірнеше бөліктері табылды. Жарты шар тәрізді, бір бүйірі жалпақ келген құтылар сапалы, біркелкі күйдірілген. Ыдыстар қанық қызғылт және қоңыр ангобпен көмкерілген. Қазба барысында табылған бүтін құтыға таңба тәрізді белгілері бар ыдыстар бөлімінде кеңінен тоқталамыз.

Асханалық ыдыстар. Табақшалар. Ыдыстар шарық көмегімен дайындалған. Жарты шар пішінді, диаметрлері 14-20 см. Пеште сапалы күйдірілген. Түсі қызыл, саз тығыз, жақсы араласқан. Ыдыстар қанық қоңыр және қанық қызыл ангобпен көмкерілген. Үш түрі кездеседі:

1) шағын диск тәрізді түбі бар, ернеуі жалпақ ішке қайрылған. Сыртқы беті жақсылап тегістелген.

2) Ернеуі ішке бүгілген, ернеу жиегі тегіс әрі дөңгелек келген, қимасы Т тәрізді.

3) Ернеуі ішке бүгілген, қимасында төрт бұрышты тәрізді келген (2 сурет, Б).

Құмыралар. Бұл ыдыс түрлері де жоғарыдағы ыдыстар секілді шарық көмегімен жасалып, пеште сапалы күйдірілген. Диаметрлері 10-16 см аралығында ауытқиды. Үш түрі кездесті:

1) қимасында дөңгелек келген, ернеуі сыртқа қайрылған, мойын бөліктері цилиндр тәрізді. Бүйірлері кең болып келген.

2) Тар мойынды, ернеуі сыртқа бүгілген. Иықтары түсіңкі, бүйірі сопақша пішінді. Түбі тегіс келген.

3) Көзе пішінді, қимасында дөңгелек келген. Бүйірлері шар тәрізді. Түб бөліктері тегіс келген. Сонымен қатар ілмек тәрізді тұтқасы бар құмыраларда кездеседі. Барлық ыдыстардың түстері қызыл және қоңыр. Ыдыстардың сыртқы беттері қанық қызыл, қоңыр және ашық қоңыр ангобпен көмкерілген (3-сурет, А).

Тостағандар. Шарықта жасалып, пеште сапалы күйдірілген. Шұңғыл ыдыстардың диаметрлері 18-20 см. Қабырғаларының қалыңдықтары 0,5-1 см. Екі түрі кездеседі:

1) ернеуі сәл сыртқа иілген, қимасы кішкене дөңгелек келген. Ыдыстың бүйірі орта тұсына дейін кеңейген. Сыртқы беті ұқыпты тегістелген.

2) ыдыстың бүйірлері үрленген шар тәрізді, түбінен ернеуіне дейін кеңейе түскен. Барлық ыдыстардың түстері қызыл және қоңыр. Ыдыстардың ішкі және сыртқы бөліктері қанық қоңыр, қызыл түспен ангобталған. Сонымен қатар тігінен бір сызығы бар тостаған бөлігі табылды (3-сурет, Б).

Осындай түрдегі ыдыстар бұрын Бәбіш мола қалашығына 1957-60 жылдары жүргізілген қазба барысында жиі табылған (Мошков 1992: 61).

Табақтар. Диаметрлері 30-34 см аралығында ауытқиды. Қабырға қалыңдықтары 0,5-1 см. Ернеуі ішке бүрілген, жиегі жуан әрі тегіс. Түсі қызыл. Қанық қоңыр ангобпен әрленген. Бұл топтағы ыдыстарға ұқсас табақтар Орталық Азияның оңтүстік бөлігіндегі эллинистік кезеңмен мерзімделетін кешендерінен және Солтүстік Бактрияның б.з.д III-II ғасырлармен мерзімделетін мәдени қабаттарынан кездеседі (Пидаев 1987: 88).

Асүйлік ыдыстар. Бұл топтағы ыдыстар жапсырма әдісімен жасалған. Сазға көп мөлшерде шамот және майдаланған тас араластырылған. Ыдыстарды ас дайындау мақсатында пайдаланғандықтан ыдыс сырттары қатты күйген. Бұл топтағы ыдыстар ыстыққа төзімді, себебі құрамындағы қоспалардың көп болуына байланысты олар жоғарғы температураларда жарылып кетпейді. Кейбір фрагменттерде диаметрлері 0,5-1 см болатын тесіктер кездеседі. Олар бүлінген ыдыстарды қайта пайдалануға арналған болуы мүмкін.

Барлық ыдыстар сынығында ашық қызыл, сарғыш түсті орта бөлігінде сұр, қою қара болып келген. Ыдыс бөліктеріндегі екі немес үш түстілік сапасыз күйдірілгендігін көрсетеді.

Құмыралар. Қимасында дөңгелек келген. Ернеуі диаметрлері 10-14 см аралығында ауытқиды. Ернеулері сыртқа сәл иілген. Бүйірлері шығыңқы. Мойындары тік әрі тар келген.

Көзелер. Диаметрлері 14-26 см, қабырғаларының қалыңдығы 1-1,8 см. Ашық ошақта күйдірілген. Ернеулері тік, сәл сыртқа қайрылған, қимасында дөңгелек, бүйірлері сопақша пішінді. Түсі қара және қанық қоңыр, нашар араластырылған. Ыдыстардың сыртқы бетінде күйе іздері жақсы сақталған (4-сурет, А).

Табалар. Нысанда аз мөлшерде табалардың қабырғаларымен түб бөліктері табылды. Диаметрлері 26-41 см, қабырғаларының қалыңдықтары 1-1,3 см аралығында ауытқиды. Сазға майдаланған шамот, тас және гипс қосылған. Қабырғалары тік келген, түбі жайпақ. Қимасында дөңгелек. Түсі қызғылт және қара, нашар араластырылған, сыртқы беті дұрыс тегістелмеген (4-сурет, Б). Бұл ыдыстарға ұқсас ыдыстарды біз Шірік рабат археологиялық мәдениетінің материалдарынан табамыз (Вайнберг, Левина 1993: 59).

Таңба тәрізді белгілері бар ыдыстар. Таңбалар, белгілер – күрделі де, қыр-сыры мол тарихи деректердің жиынтығы. Оларды зерттеу әрбір елдің, мемлекеттің және халықтың саяси, этномәдени даму ерекшеліктері, халықаралық сауда, діни сенімдері және геральдика жайында құнды әрі маңызды мәліметтер береді. Таңба, белгілердің мән-мағынасы мен атқарар қызметі жайлы зерттеушілер әлі күнге дейін алуан түрлі пікірлер айтады (Самашев және т.б 2010: 15). Ғалым, зерттеуші С.А. Яценко және А.Е. Рогожинский «Орта Азиядағы исламға дейінгі таңбалар» атты ғылыми жинақта таңба, белгілердің бірнеше мақсаттарда пайдаланғандығы жөнінде тұжырымдар жасайды:

1) Жеке отбасының, әулеттің кей жағдайларда тұтас бір тайпаның эмблемасы, таңбасы яғни, «өзімдікі-өзгенікі» деп бөлу, тану мақсатында;

2) Қазіргі кезеңдегі жеке куәлік немесе қызметтік куәліктер секілді киім, қару-жарақ және жылқыдағы меншіктік таңба;

3) Әлеуметтік маңызды жағдайларда келісім-шарт жасауда, сауда жөнінде серіктестікте, ағайын, дос, туыстықта, әулетке сырттан бөтен адамды қабылдағанда олардың өзара міндеттері секілді ортақ белгі;

4) Мемлекет шекараларындағы, үй жануарларындағы, құнды заттардағы көп жағдайда ыдыстардағы меншіктік таңбалар, белгілер;

5) Ақша, тиын, сарай билеушісінің тағында, дипломатиялық сыйлардағы т.с.с белгілі бір әулеттің, мемлекет басшыларының саяси белгілері;

6) Қолөнер шеберлерінің көп жағдайда көзешілердің, шеберханалардың жеке таңбасы;

7) Кейде таңбалар, таңба тәрізді белгілер ислам кезеңіне дейін киелі, діни белгілер мақсатында пайдаланылған болуы мүмкін. Көп жағдайларда бұл белгілер немесе таңбалар бойтұмар, тұмар және қорғаныш, қорғау мақсаттарында пайдаланылған деп болжайды (Яценко, Рогожинский 2019: 8).

Археологиялық қазба барысында таңба тәрізді белгілері бар құты, құмыра және бірнеше фрагменттер табылды. Шарық көмегімен жасалған құты сапалы күйдірілген. Ернеуі сыртқа бүрілген. Биіктігі 19 см, мойын ұзындығы 3 см, ернеу диаметрі 10 см, жалпақ бүйірінің диаметрі 23 см. Жарты шар тәрізді, бір бүйірі тегіс келген, қимасында дөңгелек, мойны қысқа. Түсі қызыл. Ыдыстың сыртқы беті қанық қоңыр түспен ангобталған (4-сурет, В). Ыдыстың дөңес бүйіріне қызыл түсті ангобпен салынған шеңбер оған сызылған крест және шиыршықталып спираль түрінде түсірілген таңба тәрізді белгісі бар. Пішіні жағынан бұл ыдыстар Хорезм және Шірік рабат қалашығынан табылған құтыларға өте ұқсас (Болелов, Утубаев 2017: 20) және Қалалы қыр 2 археологиялық ескерткішінде жиі кездеседі. С.Б. Болелов бұл таңбаларды ежелгі Хорезмдегі архитектуралық құрылыс жоспарларында кеңінен пайдаланғандығын және күнге деген құрметтің белгісімен байланыстырады. Шеңбер ішіндегі крест таңбасын дүниенің төрт бұрышымен түсіндіреді. Ежелгі егіншілер әлемінде төрт бағыт ұғымы маңызды болған, егер адам осы төрт бағыттың ортасында болғанда ғана өзін төрт құбыласы тең немесе қауіпсіз сезінген деп тұжырымдайды. Ал, спираль белгісін әлемдік реттілік және тәртіппен байланыстырады (Болелов 2009: 122).

Сонымен қатар биіктігі 49 см, ернеу диаметрі 16 см, түбінің диаметрі 18,5 см құмыра табылды. Ыдыстың бүйірі сопақша пішінді, түбі тегіс. Ернеуі сыртқа қайрылған, мойны қысқа. Түсі қызыл, сапалы күйдірілген. Сазға майдаланған гипс араластырылған. Құмыраның түбінде «Н» әріпі секілді таңба тәрізді белгісі бар. Сыртқы беті қанық қызыл ангобпен көмкерілген (5-сурет, А). 2008 жылғы археологиялық қазба барысында Шірік рабат қалашығындағы 1-нысаннан осындай белгіленуі бар құты табылған (Дарменов, Утубаев 2017: 25). Ғалымдар ежелгі Хорезм керамикаларындағы кейбір таңба және белгілер б.з.д V-IV ғасырлардағы персид империясы кезеңіндегі арамей алфавитіне өте ұқсас екендігін алға тартып, көзешілер оларды қыш ыдыстарға белгі салуда пайдаланғандығын айтады (Баратов 2019: 52). Біздің «Н» әріпі секілді таңба тәрізді белгіміз осы алфавитте анық байқалады және 2004-2005 жылдары археологиялық қазба барысында Шірік рабат қалашығындағы жерлеу орнынан табылған парфян-арамей жазбасы бар ыдыстың табылуы бұл тұжырымға өте жақын екендігін көрсетеді.

Сондай-ақ қазба барысында бірнеше таңба тәрізді белгілері бар ыдыс бөліктері табылды. Олар: бір немесе екі тігінен түсірілген сызықтар «/», «//», «X», «Y», әріптеріне ұқсас белгілер (5-сурет, Б). Археологиялық ескерткіштерде кездесетін таңба немесе белгілерді зерттеуші ғалым Яценко. С.А қыш ыдыстардағы таңба тәрізді белгілерді белгілі бір ыдыстар жиынын санау мақсатында және шебердің өзіндік қолтаңбасы қызметтерін атқаруы мүмкін деген тұжырым жасайды (Яценко 2001: 95).

Ежелгі Хорезмнің қыш ыдыстарындағы белгілерді зерттеуші ғалымдар ыдыстардағы екі немесе оданда көп біріккен түрде түсірілген белгілерді сол ыдыстың көлемі және оның қандай мақсаттарда пайдаланатындығы жайында мағұлматтар келтірілген деген тұжырымдар жасайды. Ал, Хумбузтепе қонысынан табылған бір таңбалы керамикалардағы белгілерді В.А.Лившицтің оқуы бойынша ыдысқа салынған азық-түлік немесе құйылған сусынның көлемі және атауы көрсетілген шаруашылық құжат деп қарастырады. Бұл тұжырымды негізге алған М.Мамбетұллаев қоныс аумағында қолөнершілерге тәуелді еңбек ететін топтар белгілі бір тапсырыстарды орындаған және орнына азық-түлік алып отырған деген өз болжамын ұсынады

(Мамбетуллаев М. 1984: 21).

Керамикаларды техникалық-технологиялық талдау. Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтындағы зертхана қызметкері Ж.С. Қалиева қазба барысында алынған керамикалардың жасалу тәсілі, қалыпталуы, саз құрамы, күйдірілуі және ыдыстардағы таңба, белгілердің түсірілу тәсілі жалпы техника-технологиялық талдау лабораториялық жұмыстарын жүргізді. Талдау нәтижесінде ыдыстар шарық көмегімен және жапсырма әдісімен дайындалған. Таза сазға негізінен органикалық заттар жануарлар қиы, шамот кей жағдайларда майдаланған тас араластырылған. Ыдыстардың басым көпшілігі әуелі түб бөлігі дайындалып, оған басқа бөліктерін таспалап жапсыру арқылы қалыпталған. Керамикалардың сыртқы бетін өңдеуде, тегістеуде жұқа тері, мата, қатты тас, ағаш секілді материалдар пайдаланылған. Ыдыстар қыш күйдірілуге арналған пештерде сапалы күйдірілсе, аз жағдайда ашық отта күйдірілген. Басым көп ыдыстардың сыртқы беті минералдық, органикалық бояулармен яғни, ангобтармен көмкерілген. Керамикалардағы таңба тәрізді белгілер күйдірілуге дейін өткір, үшкір заттармен түсірілсе, кей ыдыстардың ернеу бөліктері саусақтың немесе қатты заттардың көмегімен батырылып әрленгендігін көрсетті. Талдау зерттеу жұмыстары А.А. Бобринский әзірлеген тәсіл және бинокулярлық микроскопия және трасология негізінде жүргізілді.

Тұрмыстық бұйымдар.

Үккіштер.

1) Биіктігі 4,8 см, ұзындығы 6,5 см. Пішіні төртбұрышты. Табиғи сұр түсті. Жұмыс жасаған бөлігінде сары түсті органикалық зат қалдығы сақталған.

2) Диаметрі 7,5 см, биіктігі 4 см. Дөңгелек формалы. Түсі табиғи сұр. Бір бетімен жұмыс жасаған. Органикалық заттарды майдалау үшін пайдаланған болуы керек.

Ұршық басы. Диаметрі 4,8 см, саңылау диаметрі 0,7 см, қалыңдығы 0,6 см. Түсі қоңыр. Нысаннан ұршық бастарының көптеп табылуы өңірде тоқыма өндірісінің дамығандығын дәлелдейді.

Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының археологиялық технологиялар зертханасының палеозолог маманы Шагирбаев М.С қазба барысында табылған сүйектен жасалған бұйымдарға археозоологиялық талдау жұмыстарын жүргізді.

Зоологиялық түсініктеме. Құлан (*Equus hemionus*) мен жылқының (*Equus ferus caballus*) анатомиялық құрылымы бір-біріне өте жақын. Негізгі айырмашылықтары ретінде тек өлшемдерінің үлкен-кішілігі және жекелеген кейбір қаңқа элементтері ғана алынады. Жылқының алдыңғы және артқы сирағында бір ғана түтікшелі сүйек болатыны белгілі. Бұл сүйек құланда да кездеседі. Осы сүйекті зоологиялық шартты белгі бойынша №3 немесе ортаңғы сүйек деп атайды. Осы ұзын келген алдыңғы сирақтың (*metacarpale*) және артқы сирақтың (*metatarsale*) плантарлы бетінің (артқы жағы) екі жиегінде ұзын әрі жіңішке келген таяқша тәріздес екі сүйек орналасады. Аталған сүйектер зоологиялық терминологияға сәйкес рудиментті (қалдық немесе жұрнақ) сүйектер деп аталады. Орысша ғылыми әдебиеттерде «грифельная кость» деп аталуы жиі кездеседі.

Археозоологиялық талдау. Бәбіш мола 7 елді мекенінен табылған 3 дана сүйектің сыртқы пішіндерінде өңделу үдерістері бар. Қолда бар эталондармен салыстырмалы түрде қарағанда, барлық рудиментті сүйектер сыртқы анатомиялық пішіндері мен көлеміне қарай құланның артқы сирағына тиесілі болып табылады.

№1-ші рудиментті сүйектің проксимальды блогындағы буын ойысының ең үлкен ені 16,48 мм.

№2-ші рудиментті сүйекте бұл өлшем 15,66 мм.

№3-ші рудиментті сүйекте 10,78 мм құрайды.

Бірінші және екінші рудиментті сүйектердің екеуі де құлан метаподиясының бір шетіне тиесілі яғни екі құланға тән әрі жастары шамалас құланға тиесілі. Үшінші рудиментті сүйектің өлшемдері басқаларына қарағанда үлкен алшақтыққа ие және пішінде әлі толық жетілмеген белгілер анық байқалады. Мәселен проксимальды бөлігіндегі буын ойыстары толық қалыптаспаған. Дегенмен ұзындығы жөнінен алдыңғы екеуімен салыстырмалы түрде бірдей болып табылады. Трасолог мамандардың пайымдауынша бұл құралдар түйреу, тесу, қыш ыдыстарға белгі, таңба

салу мақсатында, кей жағдайларда жіптерді тоқу үшін ілмек ретінде қолданылған.

Қорытынды. Сонымен, Бәбіш мола 7 елді мекенінің қыш ыдыстарын пайдалану мақсаттарына қарай төмендегідей топтарға бөлуге болады:

шаруашылық ыдыстар – күм, күмша, құты.

асханалық ыдыстар – құмыра, табақша, тостаған, табак.

ас үйлік ыдыстар – құмыра, көзе, таба.

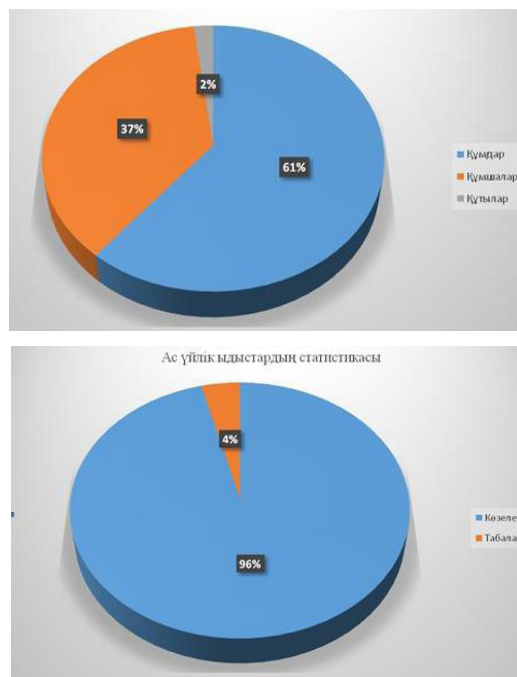
күнделікті үй тұрмысында пайдаланылатын – ұршық басы, үйкеуіш және сүйектен жасалған құралдар.

Табылған қыш ыдыстарды талдай келе шарық көмегімен дайындалған ыдыстар тоқсан пайыз, жапсырма әдісімен жасалған ыдыстар он пайызды құрады. Пайдалану мақсаттарына қарай сандық мөлшерлемесі бойынша асханалық ыдыстар басым екендігін аңғарамыз. Соның ішінде құмыралар пайызы көп. Жалпы, табылған керамикалар Шірік рабат мәдениетіне тән ескерткіштерінен табылған материалдарға өте жақын әрі ұқсас.

Бәбіш мола 7 елді мекеннен анықталған күрделі құрлысы бар қыш күйдіретін пештер мен шеберханалар Шірік рабат мәдениетіне тән ескерткіштерді қыш ыдыстармен қамтамасыз ететін өндіріс орталығы болған. Ал, керамикалардағы танба тәрізді белгілердің қандай мақсаттарда пайдаланғандығын анықтау алдағы уақыттың еншісінде. Келешекте бұл археологиялық ескерткішке кешенді қазба-зерттеу жұмыстарын жүргізу, қазба барысында алынған материалдарды ғылыми айналымға енгізу Шірік рабат археологиялық мәдениеті жайында құнды әрі маңызды дерек берері анық.

Бәбіш мола 7 елді мекеніндегі қыш ыдыстардың ДИОГРАММАСЫ

Әдебиеттер:

- Андрианов Б.В. Древние оросительные системы Приаралья. Москва, : Наука, 1969. – 251с.
- Баратов С.Р. Знаки на Керамических изделиях в древнем Хорезме // Тамги доисламской Центральной Азии. Самарканд, :МИЦАИ, 2019. С.43 -58.
- Болелов С.Б., Утубаев Ж.Р. Поселение гончаров Бабиш-Мулла 7 в низовья Сырдарьи (раскопки 2015 года). // КСИА, вып. 248, Москва, 2017. С.20 - 35.
- Болелов С.Б. Расписная хозяйственная посуда древнего Хорезма (по материалам Калалы-гыр 2). // ПИФК, вып. 1, Москва, 2010. С.122 - 142.
- Вайнберг Б.И., Левина Л.М. Чирикратская культура в низовьях Сырдарьи. // Археология СССР. Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время. Москва, 1992. 494 с.
- Вайнберг Б. И. Левина Л.М. Чирикратская культура. – Низовья Сырдарьи в древности. Вып. I. Москва, 1993. 130 с.
- Воробьева М.Г. Керамика Хорезма античного периода. Керамика Хорезма // ТХАЭЭ. Т. IV / Под. ред. С.П. Толстов. Москва, 1959. 398 с.
- Дарменов Д.Т., Утубаев Ж.Р. Подбойный тип погребальных сооружений на городище Чирик рабат // Ұлттық Ғылым Академиясының Хабарлары. Қоғамдық және Гуманитарлық Ғылымдар сериясы. Алматы.ҚР ҰҒА, 2017. №1 (311). С.25 - 33.
- Калалы-гыр 2. Культурный центр в Древнем Хорезме IV-II вв. До н.э. / Отв.ред Б.И. Вайнберг. Москва: Восточный.литература, 2004. 286 с.
- Курманкулов Ж, Тажекеев А, Кзылбаев Т., Абдихалыков Ш. Отчет о разведке на территории Кызылординской области по своду памятников за 2006 год // Отчет об археологических исследованиях по государственной программе «Культурное наследие» в 2006 году. Алматы.2007. С. 216 - 217.
- Мамбетуллаев М. Хумбузтепа – керамический центр Южного Хорезма // Археология Приаралья. Вып. II. Ташкент, 1984. С. 21 – 39.
- Пидаев Ш.Р. Стратиграфия городища Старого Термеза в свете новых раскопок. // Городская культура Бактрии-Тохаристана и Согда. Ташкент, 1987. С.88 - 89.
- Самашев З, Базылхан Н, Самашев С. Древнетюрские тамги. Алматы.2010. С.15 - 20.
- Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время // Отв ред М.Г. Мошкова Москва, :Наука, 1992. 478 с.
- Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. Москва, : Ленинград, 1948. 317 с.
- Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. Москва, 1962. 323 с.
- Толстов С.П., Воробьева М.Г., Рапопорт Ю.А. Работы Хорезмской археолого

этнографической экспедиции в 1957 г. // МХЭ. Москва, 1960. Вып. 4. 203 с.

Шагирбаев М.С., Утубаев Ж.Р. Бәбіш мола қаласынан табылған остеологиялық материалдардың сандық және морфологиялық құрамы // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. №3 (62). Алматы, 2019. С.382 - 390 бб.

Яценко С.А. Тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья. Москва: Восточный.литература «РАН», 2001. 190 с.

Яценко С.А., Рогожинский А.Е. Введение // Тамги доисламской Центральной Азии. Самарканд,:МИЦАИ, 2019. С. 8 - 42.

References:

Andrianov B.V. Drevnie orositelnye sistemy Priaralya. Moskva,: Nauka, 1969. P. 251 [in Russian].
Baratov S.R. Znaki na Keramicheskikh izdeliyakh v drevnem Khorezme // Tamgi doislamskoy Tsentral'noy Azii. Samarkand,:MITSAl, 2019. 43-58 pp [in Russian].

Bolelov S.B., Utubaev Zh.R. Poselenie goncharov Babish-Mulla 7 v nizovya Syrdari (raskopki 2015 goda). // KSIA, vyp. 248, Moskva, 2017. 20–35 pp [in Russian].

Bolelov S.B. Raspisnaya khozyaystvennaya posuda drevnego Khorezma (po materialam Kalaly-gyr 2). // PIFK, vyp. 1, Moskva, 2010. 122-142 pp [in Russian].

Vainberg B.I., Levina L.M. Chirikrabskaia kəltəra v nizoviah Syrdari. // Arheologiya SSSR. Stepnaya polosa Aziatskoi chasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremia. Moskva, 1992. – P. 494. [in Russian].

Vaynberg B. I. Levina L.M. Chirikrabskaya kul'tura. – Nizovya

Syrdari v drevnosti. Vyp. I. Moskva, 1993. P.130 [in Russian].

Vorobyeva M.G. Keramika Khorezma antichnogo perioda. Keramika

Khorezma // TKhAEE. T. IV / Pod. red. S.P. Tolstov. Moskva, 1959. P. 398 [in Russian].

Darmenov D.T., Utubaev Zh.R. Podboynyy tip pogrebalnykh sooruzheniy na gorodishche Chirik rabat // Soobshcheniya Natsionalnoy Akademii Nauk. Seriya obshchestvennykh i gumanitarnykh nauk. Almaty. NAN RK, 2017. №1 (311). 25-33 pp [in Russian].

Kalaly-gyr 2. Kultovyy tsentr v Drevnem Khorezme IV-II vv. Do n.e./Otv.red B.I. Vaynberg. Moskva: Vostochnyy.literatura, 2004. P.286 [in Russian].

Kurmankulov Zh, Tazhekeev A, Kzylbaev T., Abdikhalykov Sh. Otchet o razvedke na territorii Kyzylordinskoy oblasti po svodu pamyatnikov za 2006 god // Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniyakh po gosudarstvennoy programme «Kulturnoe nasledie» v 2006 godu. Almaty. 2007. 216-217 pp [in Russian].

Mambetəllaev M. Həmbəztepa – keramicheskii tsentr Iəjnogo Horezma // Arheologiya Priaralia. Vyp. II. Tashkent, 1984 P. 21-39 [in Russian].

Pidaev Sh.R. Stratigrafiya gorodishcha Starogo Termeza v svete novykh raskopok. // Gorodskaya kul'tura Baktrii-Tokharistana i Sogda. Tashkent, 1987. 88-89 pp [in Russian].

Samashev Z, Bazyhan N, Samashev S. Drevnetərskie tamgi. Almaty. 2010. 15-20 pp [in Russian].

Stepnaya polosa Aziatskoy chasti SSSR v skife-sarmatskoe vremya // Otv red M.G. Moshkova Moskva,: Nauka, 1992. P.478 [in Russian].

Tolstov S.P. Po sledam drevnekhorezmiyskoy tsivilizatsii. Moskva, :Leningrad, 1948. P.317 [in Russian].

Tolstov S.P. Po drevnim deltam Oksa i Iaksarta. Moskva, 1962. P. 323. [in Russian].

Tolstov S.P., Vorob'yeva M.G., Rapoport Yu.A. Raboty Khorezmskoy arkheologo etnograficheskoy ekspeditsii v 1957 g. // MKhE. Moskva, 1960. – Vyp. 4. P.203 [in Russian].

Shagirbaev M.S., Utubaev Jh.R. Morfologicheskii i kolichestvennyi sostav osteologicheskikh materialov gorodie Babish mola // Izvestiia NAN RK, Vestnik KazNPƏ im. Abaia. №3 (62). Almaty, 2019. 382-390 pp [in Kazakh].

Iatsenko S.A. Tamgi iranoyazychnykh narodov drevnosti i rannego srednevekov'ya. Moskva: Vostochnyy.literatura «РАН», 2001. P. 190 [in Russian].

Iatsenko S.A., Rogojinskii A.E. Vvedenie // Tamgi doislamskoi Tsentralnoi Azii. Samarkand,:MITSAl, 2019. 8-42 pp [in Russian].

Мазмұны
Содержание
Contents

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY

Кузембаев Н.Е.
УЧЕНЫЙ ЕВРАЗИЙСКОГО МАСШТАБА: К 80-ЛЕТИЮ ВЫДАЮЩЕГОСЯ
КАЗАХСТАНСКОГО ВОСТОКОВЕДА Б.Е. КУМЕКОВА.....5

Игибаев С.К., Құдайбергелулы Б.
ДАХШЛЕЙГЕР Г.Ф., ВКЛАД В ИСТОРИЧЕСКУЮ НАУКУ
И В РАЗВИТИИ ИСТОРИОГРАФИИ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА.....15

Kalybekova M.Sh.
HISTORY OF KAZAKHSTAN ACCORDING TO POLISH ARCHIVES.....28

Жамолова Д.М.
ВЗГЛЯДЫ ТУРКЕСТАНСКИХ И БУХАРСКИХ ДЖАДИДОВ
О ТРАДИЦИОННОЙ И НОВОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ.....39

ҰЛЫ АБАЙДЫҢ 175 ЖЫЛДЫҚ МЕРЕЙТОЙЫ
175 ЛЕТИЕ ВЕЛИКОГО АБАЯ
GREAT ABAY'S 175th ANNIVERSARY

Абуев К.К., Шарипова А.Б., Осипова Ж. К.
ИЗВЕСТНЫЕ КОКШЕТАУЦЫ О ВЕЛИКОМ АБАЕ.....50

ТАРИХ ЖӘНЕ ТҮЛҒА
ИСТОРИЯ И ЛИЧНОСТЬ
HISTORY AND PERSONALITY

Тайман С.Т.
ТҮРКІСТАНДАҒЫ БАСМАШЫЛАР ҚОЗҒАЛЫСЫ
ЖӘНЕ МҮСТАФА ШОҚАЙ.....62

Кабдушев Б.Ж., Құдайбергелулы Б.
НЫҒМЕТ НҮРМАҚОВТЫҢ МЕМЛЕКЕТ ҚАЙРАТКЕРІ
РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫ.....72

ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
НОВАЯ ИСТОРИЯ
NEW HISTORY

Оразбаева А.И.
ЖУЗОВАЯ СТРУКТУРА КАЗАХОВ КАК
СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ КОД НАЦИИ.....84

Шотанова Г.А., Ужкенов Е.М.
НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ВНУТРИПОЛИТИЧЕСКОГО КРИЗИСА
В МЛАДШЕМ ЖУЗЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XVIII - НАЧАЛО XIX ВВ.).....96

Капаева А.Т.
ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МЕЦЕНАТСТВА В КАЗАХСТАНЕ.....107

**КЕҢЕС ДӘУІРІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД
KAZAKHSTAN HISTORY IN SOVIET PERIOD**

Шілдебай С.Қ.
КЕҢЕС ОДАҒЫНДАҒЫ ИНДУСТРИАЛАНДЫРУ САЯСАТЫНА
ҮЛТ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ҚАРСЫЛЫҒЫ.....122

**ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY**

Матыжанов К.І.
ОТБАСЫЛЫҚ-ҒҰРЫПТЫҚ ФОЛЬКЛОР МЕН
ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ МӘЛІМЕТТЕРДІ САЛЫСТЫРА ТАЛДАУ.....136

Тоқтабай А.У., Карамендина М.Ө.
ӨЗБЕКСТАНДАҒЫ ӨКІРЕШ АТА ЕСКЕРТКІШІ СЫР ШЕРТЕДІ.....147

Утубаев Ж.Р., Сүйіндікова М.Қ., Қасенова Ә.Д.
БӘБІШ МОЛА 7 КӨЗЕШІЛЕР ЕЛДІ-МЕКЕНІНДЕГІ
ҚЫШ ЫДЫСТАР.....157

Бекзатқызы И.
АҚМОЛА ОБЛЫСЫ ТОПОНИМДЕРІНІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНУ
МӘСЕЛЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ.....169

Амаргазиева А.Ж.
НАУАКЕСКЕН, БОЛЫССАЙ ЖӘНЕ ҰЗЫНКҮНГЕЙ
ЖАРТАСТАРЫНДАҒЫ АРҚАР БЕЙНЕСІНІҢ
СЕМАНТИКАЛЫҚ ТҮСІНДІРМЕСІ.....181

Ualtayeva A.S., Zheleznyakov B.A.
THE UPPER LAYERS OF ZHUANTOBE ANCIENT TOWN ACCORDING
TO NUMISMATICS.....190